

A Comprehensive Analysis of the Zangezur Corridor's Threat to Iran's National Security: A Defensive Realist Approach within the Caucasus Security Complex

Reza Abedi Gonabad

Department of Law and political Science, Ne.C., Islamic Azad University, Neyshabur, Iran.

Email: Reza.abedigonabad@iau.ac.ir

 0009-0002-9763-3674

Abstract

The Zangezur Corridor project, as a novel geopolitical variable, represents a fundamental challenge to the national security of the Islamic Republic of Iran and the security architecture of the South Caucasus. This research aims to explain the dimensions of this threat and analyze Iran's response pattern, employing a qualitative approach and a descriptive-analytical method. The theoretical framework is based on a combination of Defensive Realism, to analyze state behavior in the face of threats, and Regional Security Complex Theory, to understand the intertwined security dynamics of the Caucasus. The central hypothesis posits that the revisionist effort by the Baku-Ankara axis to impose an extraterritorial corridor and alter internationally recognized borders has created an acute security dilemma for Iran as a status-quo power. The findings indicate that the independent variable has had a direct and significant impact on the dependent variable. Iran's response, evaluated as rational within the framework of Defensive Realism, is analyzed on three levels. Iran's strategy is not offensive but rather a preemptive and defensive measure to prevent geopolitical encirclement, safeguard its own territorial integrity and that of its partner Armenia, and preserve its historical influence and vital interests within the complex security environment of the Caucasus.

Keywords: Zangezur Corridor, Iranian National Security, D Balance of Power, Security Dilemma, Caucasus Geopolitics.

Extended Abstract

Introduction: The geostrategic landscape of the South Caucasus underwent a fundamental transformation after the Second Nagorno-Karabakh War in 2020. The ceasefire agreement of 10 November 2020 became the prelude to a new chapter of strategic rivalries, particularly through divergent interpretations of Article 9. The Azerbaijan–Turkey axis has used this article as the legal foundation for the creation of the “Zangezur Corridor.” The Zangezur project has transcended a mere transit scheme connecting Nakhchivan to mainland Azerbaijan. By invoking claims of historical ownership and the threat of force, it challenges Armenia’s sovereignty over Syunik Province and seeks the permanent severance of the common border between Iran and Armenia. For Iran, this development constitutes an existential threat: it signifies the loss of Tehran’s gateway to Eurasia, the completion of geopolitical encirclement from the north, the alteration of internationally recognised frontiers, and the facilitation of a hostile trans-regional presence—namely NATO and Israel—directly along Iran’s perimeter. This has confronted Iran with an acute security dilemma, compelling it, as a guardian of the status quo, to react.

Research Question: How has the revisionist pursuit of the Zangezur Corridor by the Baku–Ankara axis threatened Iran’s national security, and what balancing strategy has Iran adopted to neutralise this threat and restore equilibrium in the South Caucasus?

Research Hypothesis: Iran perceives the Zangezur Corridor project not as a mere transit scheme but as an existential threat to its vital national interests. Accordingly, Iran’s actions constitute a defensive and preemptive balancing strategy—across military, diplomatic, and geoeconomic levels—aimed at neutralising threats, preventing the alteration of international borders, safeguarding its strategic depth against NATO and Israel, and restoring the regional balance of power.

Methodology and Theoretical Framework: To answer this question, the research employs a descriptive-analytical method, anchored in the theoretical framework of defensive realism. This theory aptly explicates how states, under conditions of anarchy, seek not unlimited power but rather the preservation of their security through balancing against threats. Furthermore, Buzan’s Regional Security Complex Theory is utilised to comprehend the intertwined security dynamics of the regional actors. The study first dissects the revisionist nature of the Zangezur project, then delineates the dimensions of the threats it poses to Iran’s national security, and finally analyses Iran’s balancing strategy across three levels: military, diplomatic, and geoeconomic. The central argument of the research is that Iran’s actions constitute a defensive and preemptive response aimed at neutralising threats and restoring equilibrium to the region.

- Independent Variable: The revisionist action of the Baku–Ankara axis to impose the Zangezur Corridor.
 - *Geopolitical indicator*: insistence on extraterritoriality, attempts to alter recognised borders, pursuit of Turkic territorial integrity.
 - *Geoeconomic indicator*: attempts to exclusively activate the “Middle Corridor” and marginalise the International North–South Transport Corridor (INSTC).
 - *Military-security indicator*: maximalist unilateral interpretation of Article 9 and efforts to place the corridor under foreign military control rather than Armenian sovereign control.
- Dependent Variable: Iran’s multi-faceted balancing strategy.
 - *External balancing (diplomatic)*: designation of the corridor as a “red line,” coalition-building with India and Russia, elevation

of strategic relations with Armenia, and opening a consulate in Kapan.

- *Internal balancing (military)*: deterrence signals through large-scale exercises such as “Fatehan-e Kheybar” and “Eqtedar” along north-western frontiers, and permanent augmentation of military presence and equipment.
- *Geoeconomic balancing*: promotion of the “Aras Corridor” and the Iran–Armenia–Georgia–Black Sea route, acceleration of INSTC projects including the Rasht–Astara railway, and investment in Armenian infrastructure.

Research Findings: The research finds that the Zangezur project threatens Iran on multiple levels. Geopolitically, it seeks to sever the Iran–Armenia border, alter recognised frontiers, and complete Iran’s northern encirclement. Geoeconomically, it aims to marginalise Iran by privileging the Middle Corridor over the INSTC. Military-security-wise, it risks establishing a corridor under foreign control, thereby facilitating NATO and Israeli presence along Iran’s borders. In response, Iran has pursued a coherent balancing strategy. Diplomatically, Tehran has declared the corridor a red line, strengthened ties with Armenia, opened a consulate in Kapan, and coordinated with Russia and India. Militarily, Iran has conducted targeted exercises and reinforced its north-western border. Geoeconomically, Iran has proposed and activated alternative corridors and accelerated the North–South Corridor to reduce the attractiveness of Zangezur. These actions confirm the central argument that Iran’s behaviour is defensive and preemptive, designed to preserve the status quo and restore regional equilibrium.

Conclusion: The research concludes that Iran’s ultimate objective is to preserve the status quo, prevent the alteration of international borders, and safeguard its strategic depth against the encroachment of NATO and Israel.

A) Strategic Recommendations

- Elevating Deterrence to a Level of Mutual Assurance: Iran should upgrade its security agreements with Armenia from the level of political consultations to defence pacts or strategic cooperation memoranda, rendering the cost of any military aggression against Syunik prohibitively high for the opposing side.
- Accelerating Corridor Diplomacy: The sole path to permanently neutralise the Zangezur scheme is the swift operationalisation of the North–South Corridor and the completion of the Rasht–Astara railway, allowing Iran’s geoeconomic weight to prevail over competing projects.
- Public Diplomacy in the Caucasus: Countering Iranophobic and pan-Turkist narratives necessitates the activation of public diplomacy and the strengthening of cultural ties with Shiite populations and ethnic communities in the region.

B) Future Research Outlook

- Examining the impact of the intervening variable of “Israel” in the security equations of the Zangezur Corridor and Baku–Tehran relations.
- A comparative study of the Russian and Iranian approaches in the South Caucasus: points of convergence and divergence concerning the “Turan Corridor”.

- A legal analysis of the Zangezur Corridor from the perspective of international law, with a comparison to the Lachin Corridor.
- In conclusion, the Zangezur Corridor crisis is more than a regional dispute; it is a litmus test for Iran's strategic adaptability. The manner in which this challenge is managed will not only determine the future of Iranian influence in the Caucasus, but will also cast a long shadow over the country's standing in the newly emerging geopolitical map of Eurasia.

Keywords: Zangezur Corridor, Iranian National Security, Defensive Realism, Regional Security Complex Theory (RSCT), Balance of Power, Security Dilemma, Caucasus Geopolitics.

E-ISSN: 2717-0551 / University of Mazandaran / Quarterly of Strategic Studies of International Politics

Quarterly of Strategic Studies of International Politics is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

doi 10.22080/jpir.2026.30498.1491

تحلیل تأثیر دالان زنگزور بر امنیت ملی ایران: رویکردی مبتنی بر واقع گرایی تدافعی در چارچوب مجموعه امنیتی قفقاز

رضا عابدی گناباد

گروه حقوق و علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول).
Email: Reza.abedigonabad@iau.ac.ir 0009-0002-9763-3674

چکیده

ظهور طرح موسوم به «دالان زنگزور» پس از جنگ دوم قره‌باغ، فراتر از یک پروژه ترانزیتی، به مثابه یک چالش ژئوپلیتیکی بنیادین برای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران و ثبات در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی پدیدار شده است. مسأله اصلی این پژوهش، تبیین ماهیت تهدیدآمیز این دالان برای تمامیت ارضی و منافع حیاتی ایران و چگونگی پاسخ‌دهی تهران به این معمای امنیتی است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از چارچوب نظری ترکیبی «واقع‌گرایی تدافعی» و «مجموعه امنیتی منطقه‌ای»، به دنبال پاسخ به این پرسش است که تلاش محور باکو - آنکارا برای تغییر موازنه قوا چه واکنشی را در راهبرد دفاعی ایران برانگیخته است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ایران دالان زنگزور را نه یک فرصت اقتصادی، بلکه تلاشی تجدیدنظرطلبانه برای تغییر مرزهای بین‌المللی و محاصره ژئوپلیتیکی خود قلمداد می‌کند. بر مبنای منطق واقع‌گرایی تدافعی، ایران به اتخاذ یک راهبرد موازنه‌بخش چندوجهی روی آورده است. این راهبرد شامل موازنه‌سازی داخلی (نمایش قدرت نظامی)، موازنه‌سازی خارجی (همگرایی با ارمنستان و قدرت‌های ذی‌نفع مانند هند) و موازنه‌سازی ژئواکونومیک (توسعه کریدور ارس) است. درنهایت، مقاله استدلال می‌کند که کنشگری ایران نه اقدامی تهاجمی، بلکه رفتاری عقلانی برای حفظ وضع موجود و جلوگیری از هژمونی محور رقیب در مرزهای شمالی است.

کلیدواژه‌ها: دالان زنگزور، امنیت ملی ایران، واقع‌گرایی تدافعی، مجموعه امنیتی منطقه‌ای، موازنه قوا، ژئوپلیتیک قفقاز.

۱. مقدمه

چشم‌انداز ژئواستراتژیک قفقاز جنوبی، به‌عنوان یکی از درهم‌تنیده‌ترین مجموعه‌های امنیتی جهان، پس از جنگ دوم قره‌باغ در سال ۲۰۲۰ دستخوش دگرگونی بنیادین شد. توافق‌نامه آتش‌بس ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰، بیش از آنکه نقطه پایانی بر مخاصمات باشد، به سرآغاز فصل جدیدی از رقابت‌های راهبردی بدل گشت. کانون این تنش نوین، تفسیر متفاوت از بند نهم توافق‌نامه است که توسط محور جمهوری آذربایجان - ترکیه به‌عنوان مبنای حقوقی برای ایجاد «دالان زنگزور» مطرح شده است.

مسئله اصلی اینجاست که پروژه زنگزور در ماهیت خود از یک طرح مواصلاتی ساده برای اتصال نخجوان به خاک اصلی جمهوری آذربایجان فراتر رفته است. این طرح با ادعای مالکیت تاریخی و تهدید به اعمال زور، حاکمیت ملی ارمنستان را بر استان سیونیک به چالش کشیده و درصدد قطع دائم مرز مشترک ایران و ارمنستان است. برای جمهوری اسلامی ایران، این تحول صرفاً یک تغییر تاکتیکی نیست؛ بلکه یک تهدید وجودی علیه منافع حیاتی آن محسوب می‌شود. قطع این مرز به معنای از دست دادن دروازه ورود به اوراسیا، تکمیل محاصره ژئوپلیتیکی از شمال، تغییر مرزهای شناخته‌شده بین‌المللی و تسهیل حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای متخاصم (نظیر ناتو و اسرائیل) در جدار مرزی ایران است.

این وضعیت، ایران را در برابر یک معمای امنیتی^۱ حاد قرار داده است؛ جایی که تلاش محور باکو - آنکارا برای افزایش نفوذ و امنیت خود، مستقیماً به کاهش ضریب امنیت و انزوای راهبردی ایران می‌انجامد. درواقع، اصرار بر ایجاد دالان زنگزور، تعادل شکننده قوا را در «مجموعه امنیتی قفقاز» بر هم زده و ایران را به‌عنوان یک قدرت حافظ وضع موجود^۲، ناگزیر به واکنش کرده است. با توجه به پیچیدگی‌های ذکر شده، این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که تلاش برای ایجاد دالان زنگزور چه تأثیری بر مؤلفه‌های امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران داشته و الگوی رفتاری ایران در مواجهه با این تهدید بر اساس نظریه واقع‌گرایی تدافعی در چارچوب مجموعه امنیتی قفقاز چگونه قابل تبیین است؟

چارچوب نظری، واقع‌گرایی تدافعی و روش، توصیفی - تحلیلی است. این نظریه به‌خوبی توضیح می‌دهد که چگونه دولت‌ها در شرایط آنارشی، نه به دنبال قدرت نامحدود، بلکه در پی حفظ امنیت خود از طریق موازنه‌سازی در برابر تهدیدات هستند.

1. Security Dilemma

2. Status Quo Power

همچنین، از نظریهٔ مجموعهٔ امنیتی منطقه‌ای (RSCT) باری بوزان برای درک پویایی‌های امنیتی درهم‌تنیدهٔ بازیگران این منطقه استفاده می‌شود. در ادامهٔ جستار، ابتدا ماهیت تجدیدنظرطلبانهٔ پروژهٔ زنگزور واکاوی شده، سپس ابعاد تهدیدات آن برای امنیت ملی ایران تشریح می‌گردد و درنهایت، راهبرد موازنه‌بخش ایران در سه سطح نظامی، دیپلماتیک و ژئواکونومیک مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. استدلال نهایی پژوهش آن است که اقدامات ایران، واکنشی دفاعی و پیشگیرانه برای خنثی‌سازی تهدیدات و بازگرداندن تعادل به منطقه است.

۲. پیشینهٔ پژوهش

۲-۱. مفاهیم تحقیق

۲-۱-۱. مفهوم امنیت

مفهوم امنیت همواره حول محور مردم و ایمنی آن‌ها برپا شده است. امنیت را می‌توان بالاترین سطح ایمنی برای افراد یا بازیگران مربوط، از جمله دولت، حکومت، نهاد، شرکت، جامعه، خانواده و فرد دانست. اندیشمندان بر این باورند که امنیت جماعات انسانی تحت تأثیر عواملی در پنج بخش عمده قرار دارد: نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و محیط زیست (Buzan et al., 1998). مفهوم امنیت را می‌توان به امنیت سنتی (TS)^۱ و امنیت غیرسنتی (NS)^۲ قابل تقسیم دانست. مطابق بیشتر تحقیقات انجام‌شده، امنیت سنتی (TS) به مدیریت امنیت ملی اشاره دارد.

برخی (Mohammed, 1997) استدلال کرده‌اند که امنیت - ناامنی در رابطه با آسیب‌پذیری، اعم از داخلی و خارجی، تعریف شده است که تهدید یا تضعیف ساختارهای دولتی، اعم از سرزمینی و نهادی و رژیم‌های حاکم را در پی دارد. با در نظر گرفتن مفاهیم و تعاریف امنیت ملی کشورهای اتحادیهٔ اروپا (EU) و اعضای انجمن ملل آسیای جنوب شرقی (ASEAN)، می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم امنیت سنتی عبارت است از بیان امنیت ملی مبتنی بر رویکردی دولت‌محور. جدول ۱ برای توضیح تشابهات و تفاوت‌های اساسی بین امنیت سنتی و امنیت غیرسنتی بر اساس پنج معیار طراحی شده است: مفهوم، هدف عمده، بازیگران عمده در مدیریت، ابزارهای عمده و تأثیرات مستقیم.

1. Traditional Security

2. Nontraditional Security

جدول ۱. مقایسه امنیت سنتی و امنیت غیرسنتی (Dinh Hoang et al., 2019)

مفهوم بنیادی	امنیت سنتی	امنیت غیرسنتی	رابطه	نقطه نظر
مفهوم بنیادی	امنیت دولت، امنیت سخت، دولت محور	دولت، افراد، حقیقی و حقوقی، امنیت نرم، مردم محور	دو روی یک سکه، رابطه درونی	امنیت غیر سنتی در زمانه جهانی شدن مطرح شد.
هدف عمده	حمایت از دولت، حاکمیت و قلمرو در برابر تهدیدات خارجی	تضمین امنیت، ثبات و توسعه پایدار دولت، افراد و شرکتها	رابطه درونی	افراد و شرکتها به اهمیت تأمین امنیت خویش واقفند.
بازیگران عمده	دولت	دولت، افراد، شرکتها	رابطه درونی	افراد و شرکتها دارای حق قانونی دفاع از خویش اند.
ابزارهای عمده	قوانین و مقررات، ارتش و اسلحه، پلیس و نظامیان	قوانین، خط مشی ها و منابع قدرت دولت، افراد و شرکتها	رابطه درونی	افراد و شرکتها دارای قدرت نرم و منابع قابل مدیریت هستند.
تأثیر مستقیم	نجات و حفظ حزب حاکم، رژیم سیاسی و حاکمیت	ثبات حفظ دولت، امنیت افراد و توسعه شرکتها	رابطه درونی	تأثیرات می توانند مقیاس پذیر، ملی و فراملی باشند.

۲-۱-۲. دالان زنگزور

کریدور زنگزور از ارمنستان عبور و بخش عمده ای از خاک آذربایجان را به منطقه خودمختار نخجوان که با ترکیه هم مرز است، متصل می کند. باکو و ایروان از اواخر دهه ۱۹۸۰، زمانی که ناگورنو - قره باغ، یک منطقه کوهستانی آذربایجان، توسط جدایی طلبان مسلح تحت حمایت ارمنستان اشغال شد، با هم اختلاف داشته اند. آذربایجان در سال ۲۰۲۳ کنترل کامل این منطقه را پس گرفت و حدود ۱۰۰۰۰۰ ارمنی در این منطقه محصور به ارمنستان بازگشتند. کریدور زنگزور، آذربایجان و منطقه خودمختار نخجوان را که توسط یک قطعه ۳۲ کیلومتری از خاک ارمنستان از هم جدا شده اند، به هم متصل خواهد کرد (قادری و همکاران، ۱۴۰۳).

۳-۱-۲. منطقه قفقاز جنوبی

تاریخ قفقاز، تاریخ قرن ها حرکت مداوم در سراسر منطقه است. این منطقه از نظر ژئواستراتژیک در امتداد جاده هایی قرار دارد که شمال را به جنوب و شرق را به غرب متصل می کند. گذشته از تاریخ پیشین منطقه، بخش شمالی قفقاز از اوایل قرن نوزدهم

با مقاومت در برابر حملات روسیه و تلاش‌های آن برای مطیع کردن مردمش تعریف شده است. بخش جنوبی نیز تا پایان جنگ جهانی اول شاهد تهاجمات خارجی و مبارزات قدرت بین دولت‌های روسیه، عثمانی و ایران بود. درنهایت، اتحاد جماهیر شوروی کنترل خود را در شمال و جنوب کوه‌های قفقاز تثبیت کرد (Neset et al., 2023). سقوط اتحاد جماهیر شوروی، منابع تنش و نارضایتی‌هایی را در قفقاز جنوبی ایجاد کرد که جنگ سرد آن‌ها را سرپوش نهاد. کشورهای تازه استقلال‌یافته با گذار پس از شوروی به شیوه‌های مختلفی برخورد کرده‌اند که منجر به سطوح مختلفی از درگیری شده است (کوزه‌گر کالجی، ۱۳۹۶).

۲-۲. پیشینه فارسی

در زبان فارسی درباره موضوع مورد نظر تحقیقات اندکی موجود است. ناصری و شکوری (۱۴۰۳) بر این باورند که کشورهایی مانند ارمنستان و آذربایجان به دنبال اهدافی نظیر ایجاد دالان تورانی ناتو و منبع انرژی دائمی هستند و درنهایت این زیاده‌خواهی به محاصره ایران در شمال غرب و ازدست‌دادن یکی از گذرگاه‌ها و شاهراه‌های قدیمی آن منتهی می‌شود. رشیدی (۱۴۰۲) معتقد است که دالان مذکور خطرات بسیاری برای ایران در بر دارد که از جمله آن‌ها امکان همگرایی ارمنستان با بلوک غرب و تشدید تنهایی استراتژیک ج.ا.ایران، کاهش مزیت‌های ترانزیتی ایران در کریدور شمال - جنوب، افزایش نفوذ ترکیه در منطقه، به مخاطره افتادن حاکمیت ملی و تمامیت سرزمینی از طریق پیشبرد طرح پان‌ترکیستی و احیای قوم‌گرایی آذری است. استوار و هارمیک (۱۴۰۳) نیز بر این باورند که این کریدور می‌تواند باعث تخلیه ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی ایران شود و ایران را از بسیاری از مسیرهای ترانزیتی محروم کند.

۲-۳. پیشینه انگلیسی

در زبان انگلیسی، ادبیات موجود در خصوص تأثیرات دالان زنگزور بر ژئوپلیتیک قفقاز و امنیت ملی ایران غنی، اما عمدتاً توصیفی است. می‌توان این آثار را در دو دسته اصلی طبقه‌بندی کرد که بررسی آن‌ها به روشن‌شدن شکاف پژوهشی و برجسته‌کردن نوآوری این تحقیق کمک می‌کند: گروه نخست تحلیل‌ها که هسته اصلی مباحث را تشکیل می‌دهند، پروژه زنگزور را به‌عنوان تلاشی برای تغییر موازنه قوای منطقه‌ای و به چالش کشیدن وضع موجود تحلیل می‌کنند (Jabrailov, 2025; Koolaee and Rashidi, 2024).

گروه دوم مطالعات، مناقشه را از منظر رقابت اقتصادی و ترانزیتی بررسی می‌کند. این تحلیل‌ها عمدتاً بر تقابل کریدور میانی^۱ که مورد حمایت ترکیه و آذربایجان است و دالان زنگزور ستون فقرات آن محسوب می‌شود، با کریدور بین‌المللی شمال - جنوب^۲ که ایران بازیگر محوری آن است، تمرکز دارند و به پیامدهای حذف ایران از مسیرهای اصلی ترانزیتی شرق - غرب و خطر به حاشیه رانده شدن ژئواکونومیک این کشور اشاره می‌کنند (Hashimov et al., 2025; Aghayev et al., 2025; Aliye, 2024; Chedia, 2024; Ateş, 2025).

باین‌حال، این تحلیل‌ها اغلب واکنش‌های نظامی و دیپلماتیک ایران را صرفاً در خدمت اهداف اقتصادی می‌بینند و از تحلیل ابعاد امنیتی محض آن غافل می‌مانند. این دسته از نوشته‌ها که عمدتاً در مراکز مطالعاتی نزدیک به نهادهای دفاعی و امنیتی^۳ و رسانه‌های تحلیلی یافت می‌شوند، بر جنبه‌های سخت تهدید تمرکز دارند. این منابع، حضور و نفوذ اطلاعاتی و نظامی اسرائیل در جمهوری آذربایجان را یک متغیر کلیدی دانسته و دالان زنگزور را بستری برای نزدیک‌تر شدن این بازیگر متخاصم و همچنین ناتو به مرزهای شمال غربی ایران می‌دانند. همچنین، این ادبیات به پتانسیل پروژه برای تحریک پان‌ترکیسم و گسل‌های قومی در داخل ایران به‌عنوان یک تهدید امنیت داخلی اشاره می‌کند. این تحلیل‌ها در شناسایی تهدیدات نظامی بسیار دقیق عمل می‌کنند، اما اغلب فاقد یک چارچوب نظری جامع برای تبیین الگوی واکنش ایران هستند و آن را صرفاً یک عکس‌العمل نظامی مقطعی می‌بینند. وجه مشترک دو جریان فوق، تمرکز بر توصیف ابعاد مختلف تهدید دالان زنگزور است.

پژوهش حاضر ضمن بهره‌گیری از یافته‌های این آثار، تلاش دارد تا با پر کردن یک شکاف نظری مشخص، از سطح توصیف فراتر رود. نوآوری این تحقیق در سه جنبه است: اولاً، این پژوهش به جای تحلیل تک‌بعدی (صرفاً ژئوپلیتیکی، اقتصادی یا نظامی)، یک تحلیل یکپارچه و چندوجهی از واکنش ایران ارائه می‌دهد. ثانیاً، با به‌کارگیری یک چارچوب نظری مدون (ترکیب واقع‌گرایی تدافعی و نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای)، از توصیف صرف فراتر رفته و یک تبیین علی - معلولی میان اقدام تجدیدنظرطلبانه محور باکو - آنکارا (متغیر مستقل) و راهبرد موازنه‌بخش ایران (متغیر وابسته) برقرار می‌کند. ثالثاً، این تحقیق نشان می‌دهد که اقدامات ایران نه مجموعه‌ای

1. Middle Corridor

2. INSTC

3. For Example: Foundation for Defense of Democracies - FDD

از واکنش‌های پراکنده، بلکه یک راهبرد کلان منسجم و عقلانی برای بقا و حفظ نفوذ در یک محیط تهدیدآمیز است. بدین ترتیب، این پژوهش به دنبال ارائه یک چارچوب تحلیلی برای فهم عمیق‌تر رفتار سیاست خارجی ایران در قبال تحولات پیرامونی خود است.

۳. مبانی نظری؛ واقع‌گرایی تدافعی و امنیت منطقه‌ای

این پژوهش برای تبیین عمیق رابطه علت و معلولی میان پروژه دالان زنگرور و راهبرد امنیتی ایران، بر یک چارچوب نظری ترکیبی استوار است. در این مدل، واقع‌گرایی تدافعی^۱ به عنوان چارچوب اصلی، منطق رفتار و انگیزه‌های دولت‌ها را تشریح می‌کند و نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای (RSCT) به عنوان نظریه مکمل، بستر و زمینه جغرافیایی و تاریخی این کنش و واکنش را فراهم می‌کند.

۳-۱. واقع‌گرایی تدافعی: منطق بقا و موازنه

سرشت آنارشیک نظام بین‌الملل به نتایج متفاوتی برای نظریه‌پردازان واقع‌گرای تهاجمی و تدافعی منجر می‌شود. واقع‌گرایان تهاجمی استدلال می‌کنند که آنارشی، دولت‌ها را وامی‌دارد تا نفوذ خود را حداکثر کنند، برای قدرت در جدالی بی‌پایان در جهت دستیابی به هژمونی رقابت کنند و به گسترش سرزمینی دست بزنند. از منظر واقع‌گرایان تدافعی، آنارشی، دولت‌ها را به اتخاذ راهبردهای تدافعی، میانه‌رو و محدود تشویق می‌کند (Lynn-Jones, 1995; Taliaferro, 2000/01).

از نظر واقع‌گرایان تدافعی، منازعه گاهی ضروری است؛ همچون موارد مربوط به دولت‌های متجاوز، زمانی که امنیت آن‌ها تهدید می‌شود، وقتی که احساس ناامنی می‌کنند یا زمانی که اختلافات غیرقابل حل است. افزون بر این، گاهی برای دولت‌ها دشوار است که یکدیگر را شناسایی کنند (Jervis, 1999). به‌طور کلی، واقع‌گرایان تدافعی بر این باورند که دولت‌ها در پی حداکثرسازی امنیت هستند، حفظ توزیع موجود قدرت را دنبال می‌کنند، خشونت طلب نیستند و از زیان‌های نسبی ناشی از تغییر در موضع و رتبه نسبی خود پرهیز می‌کنند (Grieco, 1990).

کنت والتز استدلال می‌کند که «در آنارشی، امنیت والاترین هدف است. تنها در صورتی که بقا تضمین شده باشد، دولت‌ها می‌توانند با ایمنی در پی دیگر اهداف مانند آرامش، سود و قدرت بگردند» (Waltz, 1979: 126). باین‌حال، وی در پاسخ به واقع‌گرایی که مدعی هستند دولت‌ها در پی حداکثرسازی قدرت و نفوذند، به‌وضوح

بیان می‌کند که «دغدغه نخست دولت‌ها، حداکثر کردن قدرت نیست؛ بلکه حفظ موقعیت‌های آن‌ها در نظام است» (Waltz, 1979: 126).

از نظر واقع‌گرایان تدافعی، چهار خطر ناشی از پرخاشگری، توسعه‌طلبی و فتح وجود دارد: اول، تلاش برای دستیابی به هژمونی، نتیجه‌ای معکوس دارد و می‌تواند دولتی را ضعیف‌تر و ناامن‌تر برجای گذارد؛ زیرا موجب برانگیختن رفتار موازنه‌سازی می‌شود و پرخاشگری معمولاً با مقاومت روبه‌رو می‌گردد. به‌طور مشخص، واقع‌گرایان تدافعی از این فرض آغاز می‌کنند که موازنه قوا به‌طور مکرر در نظام بین‌الملل شکل می‌گیرد و دوره‌های هژمونی پایدار، بادوام یا با ثبات نیستند؛ لذا دولت‌های حافظ وضع موجود باید با پرهیز از سیاست‌های خارجی و دفاعی تهدیدآمیز، از برانگیختن ائتلاف‌های جبران‌کننده یا موازنه‌ساز اجتناب نمایند (Walt, 1985: 4).

افزون بر این، علاوه بر قدرت کلی، هم قابلیت تهاجمی و هم نیت تهاجمی، رفتار موازنه‌سازی را برمی‌انگیزد: «دولت‌های دارای قابلیت‌های تهاجمی بزرگ‌تر، بیشتر احتمال دارد که موجب ایجاد یک اتحاد شوند» و «دولت‌هایی که پرخاشگر به نظر می‌رسند، احتمال دارد دیگران را به موازنه‌سازی وادارند» (Walt, 1985: 11-12)؛ بنابراین، «موازنه قوایی که از آنارشی بین‌المللی ناشی می‌شود، متجاوزان را مجازات می‌کند؛ نه آنکه پاداش دهد» (Snyder, 1991: 11). دوم، فتح و تصرف به‌ندرت به‌صرفه است. هزینه توسعه‌طلبی معمولاً از منافع آن پیشی می‌گیرد و بنابراین توسعه‌طلبی اغلب با نیروهای غیرسیستمی یا کژکاری‌های داخلی و سطح - واحد توضیح داده می‌شود. سوم، موازنه نظامی تهاجم - دفاع اغلب به نفع مدافعان و جانب دفاعی است تا تهاجم و درنهایت، جامعه‌پذیری و درس‌های تاریخ به دولت‌ها می‌آموزد که توسعه‌طلبی و پیگیری هژمونی اغلب گمراه‌کننده است؛ زیرا به جای رفتار همراهی، موجب برانگیختن موازنه‌سازی می‌شود.

نکته دیگری که وجود دارد این است که در تقابل با فرض واقع‌گرایی تهاجمی، دولت‌ها و به‌ویژه قدرت‌های بزرگ (به جای دول کوچک)، نسبتاً امن هستند و به مراتب بسیار بیشتر از هر فرد واحدی در امنیت به سر می‌برند (Bull, 1977). همان‌گونه که برخی خاطرنشان ساخته‌اند، «یکی از دلایل اصلی اینکه زیست بین‌المللی شرارت‌آمیز، سبانه و کوتاه‌تر نیست، این است که دولت‌ها به اندازه انسان‌ها در وضعیت طبیعی آسیب‌پذیر نیستند» (Jervis, 1978: 172). نتیجه این است که دولتی را که نمی‌توان در یک حمله غافلگیرانه نابود کرد، می‌تواند به دیگران اعتماد کند، می‌تواند منتظر نشانه‌های بدون ابهام تجاوز بماند و نیازی ندارد برای تأمین امنیت، دست به

توسعه‌طلبی بی‌قید و شرط بزند (Jervis, 1978: 172). چارچوب اصلی این تحقیق، واقع‌گرایی تدافعی است. این نظریه برخلاف واقع‌گرایی تهاجمی که دولت‌ها را به دنبال حداکثرسازی قدرت می‌داند، معتقد است که هدف غایی دولت‌ها در ساختار آنارشیک نظام بین‌الملل، حداکثرسازی امنیت و حفظ بقا است. از این منظر، تلاش تهاجمی برای افزایش بیش از حد قدرت، امری غیرعقلانی است؛ زیرا دیگر بازیگران را تحریک به ایجاد یک ائتلاف موازنه‌بخش می‌کند که درنهایت امنیت دولت مهاجم را به خطر می‌اندازد.

در این چارچوب، دولت‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: قدرت‌های حافظ وضع موجود که به دنبال حفظ موازنه قوای فعلی هستند و قدرت‌های تجدیدنظرطلب که فعالانه برای برهم زدن این موازنه و تغییر وضعیت موجود تلاش می‌کنند. اقدام یک دولت تجدیدنظر طلب، یک معمای امنیتی حاد ایجاد و دولت حافظ وضع موجود را وادار به اتخاذ رفتار موازنه‌بخش می‌کند. این رفتار به دو شکل اصلی بروز می‌یابد:

- موازنه‌سازی داخلی: افزایش توانمندی‌های نظامی و اقتصادی خود برای مقابله با تهدید.

- موازنه‌سازی خارجی: ایجاد یا تقویت ائتلاف با دیگر دولت‌هایی که از اقدام تجدیدنظرطلبانه احساس خطر می‌کنند.

در این پژوهش، جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یک قدرت کلاسیک حافظ وضع موجود تحلیل می‌شود که منافع حیاتی خود را در حفظ مرزهای بین‌المللی شناخته‌شده و تداوم دسترسی راهبردی خود به قفقاز از طریق ارمنستان می‌بیند. در مقابل، محور جمهوری آذربایجان - ترکیه، با اصرار بر ایجاد یک دالان برون مرزی که ساختار ژئوپلیتیک منطقه را تغییر می‌دهد، نقش بازیگر تجدیدنظرطلب را ایفا می‌کند؛ بنابراین، واکنش‌های نظامی، دیپلماتیک و ژئواکونومیک ایران، ذیل این نظریه نه به‌عنوان اقدامی تهاجمی، بلکه به‌مثابه یک راهبرد موازنه‌بخش عقلانی برای خنثی‌سازی تهدید و بازگرداندن توازن به منطقه تبیین می‌شود.

۲-۳. نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای (RSCT): زمینه و پویایی‌های قفقاز

نظریه‌های امنیت همانند دیگر نظریه‌های منطقه‌محور، آن تراز از تحلیل را نشانه می‌روند که میان واحدهای منفرد و نظام بین‌الملل به‌مثابه یک کل قرار گرفته‌اند. منطق اساسی این نظریه ریشه در این واقعیت دارد که تمام دولت‌ها در نظام گرفتار در شبکه جهانی امنیت متقابل هستند. بسیاری از دولت‌ها از همسایگان خود بیشتر از قدرت‌های فراسرزمینی هراس دارند و در نتیجه امنیت متقابل در نظام بین‌الملل

به مثابه یک کل، بسیار از یکنواختی فاصله دارد. الگوی معمولی امنیت متقابل در یک نظام بین‌المللی آنارشیک به لحاظ جغرافیایی متنوع یکی از دسته‌های مبتنی بر منطقه است که می‌توان آن را پیچیدگی‌های امنیت منطقه‌ای نام‌گذاری می‌کنیم (RSCs).

امنیت متقابل به‌طور برجسته تنش بیشتر میان دولت‌های دخیل در پیچیدگی‌های امنیت منطقه‌ای است تا دولت‌هایی که خارج از آن قرار دارند. پیچیدگی‌های امنیت منطقه‌ای شدت نسبی روابط امنیتی بین‌دولتی هستند که منجر به شکل‌گیری الگوهای منطقه‌ای متمایز توسط توزیع قدرت و روابط تاریخی دوستی و دشمنی می‌شوند. تعریف سنتی امنیت مختلط عبارت از مجموعه‌ای از دولت‌ها است که پیش‌فرض‌های امنیتی و نگرانی‌هایشان آنچنان به‌هم پیوسته است که مسائل امنیت ملی‌شان به‌طور منطقی برای تحلیل کردن یا حل کردن قابل تفکیک از یکدیگر نیستند (Buzan, 1988). مجموعه امنیت منطقه‌ای، مجموعه‌ای از واحدها است که فرآیند عمده امنیتی‌سازی، امنیت‌زدایی‌شان یا هر دو آنچنان به‌هم پیوسته است که مسائل امنیتی آن‌ها را نمی‌توان منفک از یکدیگر حل یا تحلیل کرد (Buzan et al., 1998: 201).

امنیت از منظر این رویکرد برساختی اجتماعی است تا برساختی عینی. آنچه اساسی است این است که آیا بازیگران امنیت‌ساز می‌توانند به‌طور موفقیت‌آمیزی برای شناساندن امری به مثابه تهدیدی وجودی که نیازمند واکنش سریع است، حمایت جلب کنند. شرایط عینی شاید این فرآیند را تسهیل یا تعجیل کند، اما ضرورتاً آن را تعیین نمی‌کند. دولت‌ها شاید هنوز واحد اصلی در بسیاری از مناطق باشند، اما ضرورتاً این‌گونه نیستند و دیگر واحدها ممکن است برتری و یا حتی غلبه داشته باشند. پویایی‌ها و ساختار شکل‌دهنده پیچیدگی امنیت منطقه‌ای توسط دولت‌ها و از طریق پیش‌فرض‌های امنیتی‌شان و برهم‌کنش‌شان با یکدیگر در منطقه ایجاد می‌شود. پیچیدگی‌های امنیت منطقه‌ای منفرد بادوام هستند، اما ویژگی پایدار نظام بین‌الملل نیستند. این نظریه بر آن است که در یک نظام بین‌المللی آنارشیک به لحاظ جغرافیایی متنوع، این پیچیدگی‌ها، خصوصیتی عادی و مورد انتظار هستند. این پیچیدگی‌ها از طریق یارگیری بازیگران محلی شکل می‌گیرند و نه تنها نقشی اساسی در روابط میان اعضا ایفا می‌کنند، بلکه شرایط اینکه چگونه و به چه صورت قدرت‌های بزرگ خارج از این جگره می‌توانند در منطقه داخل شوند را تعیین می‌کنند. پویایی درونی امنیت مجموعه را می‌توان همراه با منطری که مطابق آن تعریف امنیت متقابل از دوستی یا دشمنی مشتق می‌شود طرح کرد. این جنبه از نظریه بسیار شبیه به صورت‌بندی

برسازنده ساختارهای اجتماعی بین‌الملل با اصطلاحات دشمنان، رقبا و دوستان توسط وندت است (Wendt, 1999; Buzan et al. 1998: ch. 3).

این نظریه فرض می‌گیرد که پیچیدگی‌های امنیت منطقه‌ای مانند توازن قدرت، محصول درونی نظام بین‌الملل آنارشیک هستند. دو عامل می‌تواند تبیین کند که چرا پیچیدگی امنیت منطقه‌ای ممکن است وجود نداشته باشد. اولین عامل این است که واحدهای محلی برخی مناطق آن قدر توانایی‌شان اندک است که قدرت آن‌ها اگر قدرتی داشته باشند، ورای مرزهای‌شان چندان به چشم نمی‌آید. این واحدها دروناً چشم‌اندازهای امنیتی را جهت می‌دهند و به اندازه کافی برهم‌کنش امنیتی برای ایجاد مجموعه امنیتی منطقه‌ای میان آن‌ها وجود ندارد. عامل دوم، زمانی رخ می‌دهد که حضور مستقیم قدرت‌های خارجی در یک منطقه به اندازه کافی مؤثر باشد تا عملکرد طبیعی پویایی امنیت منطقه‌ای را در بین واحدهای محلی منکوب کند.

این عامل، شرط پوششی نامیده می‌شود. این امر معمولاً شامل استقرار گسترده نیروهای مسلح در منطقه تحت‌الشعاع توسط قدرت‌های بزرگ مداخله‌گر است و کاملاً متمایز از روند عادی نفوذ قدرت‌های بزرگ در امور مربوط به مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای است. مداخله معمولاً پویایی امنیت منطقه‌ای را تقویت می‌کند. این پوشش آن‌ها را تابع الگوی بزرگ‌تر رقابت‌های ابرقدرت‌ها می‌کند و حتی ممکن است آن‌ها را از بین ببرد. بهترین نمونه‌های آن، دوره استعمار اروپا در جهان سوم و فروپاشی پویایی امنیت اروپا توسط رقابت ابرقدرت‌ها پس از جنگ جهانی دوم است. ذیل این پوشش، نمی‌توان با وضوح مشخصی پویایی امنیت منطقه‌ای را دید و بنابراین نمی‌توان پویایی امنیت منطقه‌ای را مورد شناسایی قرار داد. صرفاً می‌توان به این امر پی برد که پویایی‌های پیش از پوشش چه بوده است.

مجموعه‌های امنیتی به‌خودی‌خود نظام‌های تابع آنارشیک‌های مینیاتوری هستند و در قیاس با نظام‌های کامل، ساختارهای خاص خود را دارند. از آنجایی که مجموعه‌های امنیتی پیچیده نسبت به ویژگی‌های دائمی آنارشیک دوام بیشتری دارند، درک آن‌ها به‌عنوان نظام‌های فرعی با ساختارهای خاص خود و الگوهای برهم‌کنش، معیار مناسبی را برای شناسایی و ارزیابی تغییرات در الگوهای امنیت منطقه‌ای فراهم می‌کند. این نظریات توانایی پیش‌بینی نتایج را هم از نظر مجموعه‌ای محدود از احتمالات ممکن و هم انتظارات در مورد مداخلات خارجی فراهم می‌کند. سه مؤلفه اساسی ساختاری بنیادین در یک مجموعه امنیتی عبارت‌اند از: (۱) ترتیب واحدها و تمایز بین آن‌ها؛ (۲) الگوهای دوستی و دشمنی؛ (۳) توزیع قدرت در بین واحدهای اصلی. تغییر عمده

در هر یک از این موارد معمولاً نیاز به تعریف مجدد پویایی امنیتی منطقه‌ای دارد. این رویکرد به محقق امکان می‌دهد تا امنیت منطقه‌ای را به دو صورت ایستا و پویا تحلیل کند. اگر پویایی امنیتی منطقه‌ای به‌عنوان ساختار فهم شود، می‌توان به دنبال نتایج ناشی از اثرات ساختاری یا فرآیندهای تغییر ساختاری بود (Buzan, 2003: 143).

تغییراتی که در مورد هر مجموعه امنیتی منطقه‌ای داده می‌شود، معمولاً متعدد و مداوم است. نسبت‌های قدرت در حرکت مداوم هستند و حتی گاهی اوقات الگوهای دوستی و دشمنی تغییر می‌کند. چهار گزینه ساختاری گسترده برای ارزیابی تأثیر تغییر بر پویایی امنیتی منطقه‌ای موجود است:

حفظ وضع موجود بدان معنی است که ساختار بنیادین مجموعه منطقه‌ای (تمایز آن از واحدها، توزیع قدرت و الگوی دشمنی) اساساً دست نخورده است. رسیدن به این نتیجه بدان معنی نیست که تغییری صورت نگرفته است؛ در عوض، به این معنی است که تغییراتی که رخ داده در مجموع تمایل داشته‌اند که یا از ساختار پشتیبانی کنند یا اینکه ساختار به‌طور جدی تضعیف نشود.

تحول داخلی مجموعه منطقه‌ای زمانی اتفاق می‌افتد که ساختار بنیادین آن در چارچوب مرز بیرونی موجود تغییر کند. چنین تغییراتی می‌تواند در نتیجه تغییر قاطعانه در توزیع قدرت یا تغییرات عمده در الگوی دوستی و دشمنی رخ دهد.

پوشش به این معنا است که یک یا چند قدرت خارجی مستقیماً با هدف سرکوب پویایی امنیت منطقه‌ای داخل در مجموعه منطقه‌ای می‌شوند. این رویه از روند طبیعی نفوذ قدرت‌های بزرگ در امور مجموعه امنیتی منطقه‌ای کاملاً متفاوت است (Buzan, 2003: 147).

می‌توان درباره تفسیر صحیح عوامل تفکیک استدلال کرد، اما نمی‌توان از اصطلاح مجموعه امنیت منطقه‌ای برای هر گروهی از کشورها استفاده کرد (کشورهای نوردیک، پیمان ورشو، اعضای پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای). باید الگویی متمایز از وابستگی متقابل امنیتی وجود داشته باشد که اعضای یک مجموعه امنیتی را از دیگر کشورهای همسایه جدا کند و این الگو باید به اندازه کافی قدر باشد تا معیارهای ورود و منع را به‌طور واضح روشن سازد؛ بنابراین، یک مجموعه امنیتی اروپایی وجود دارد که نوردیک نیست (زیرا نوردیک بخشی از الگوی بزرگتر وابستگی امنیتی است)؛ یک مجموعه خاورمیانه‌ای مدیترانه‌ای نیست (زیرا کشورهای مدیترانه بخشی از چندین مجموعه منطقه‌ای دیگر هستند)؛ آسیای جنوبی نمونه بارز یک مجموعه امنیتی با محوریت رقابت هند و پاکستان است و برمه در مجموعه جنوب شرقی آسیا و افغانستان

در مجموعه خاورمیانه همچون مرز عمل می‌کنند. این نظریه حاوی فرضیه‌هایی است که روابط مورد انتظار بین سطح منطقه‌ای و جهانی را تعیین می‌کند و تغییرات احتمالی را که می‌تواند در هر منطقه خاص رخ دهد، محدود کند و تا اندازه‌ای توصیفی است که حوزه‌های مناسب (و نامناسب) برای عمل را شناسایی کرده و طیف وسیعی از حالت‌های موجود (شکل‌گیری منازعه، رژیم امنیتی، جامعه امنیتی) را نشان دهد که می‌تواند به‌عنوان چارچوبی برای اندیشیدن باشد.

در این تحقیق، درحالی‌که واقع‌گرایی تدافعی چرایی رفتار ایران را توضیح می‌دهد، نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای کجایی و چگونگی این بحران را روشن می‌کند. نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای استدلال می‌کند که امنیت در عصر مدرن، پدیده‌ای منطقه‌ای است. دولت‌ها در یک مجموعه امنیتی به قدری در سرنوشت امنیتی یکدیگر تنیده شده‌اند که تهدید برای یکی، تهدید برای همه تلقی می‌شود و امنیت هیچ‌کدام را نمی‌توان به‌صورت مجزا تحلیل کرد. قفقاز جنوبی یک نمونه برجسته از یک مجموعه امنیتی پیچیده (Complex RSC) است که ویژگی‌های زیر را دارد:

- الگوهای تاریخی دوستی و دشمنی: رقابت تاریخی میان ایران، ترکیه و روسیه بر سر نفوذ در این منطقه.
- حضور دولت حائل^۱: نقش کلیدی ارمنستان به‌عنوان حائل میان ترکیه و جهان ترک از یک سو و به‌عنوان پل ارتباطی ایران به قفقاز و دریای سیاه از سوی دیگر.
- نفوذ شدید قدرت‌های خارجی: حضور و رقابت بازیگران فرامنطقه‌ای مانند اسرائیل، اتحادیه اروپا و ایالات متحده که دینامیسم‌های امنیتی داخلی مجموعه را پیچیده‌تر می‌کند.

در این چارچوب، پروژه دالان زنگزور نه یک طرح زیرساختی ساده، بلکه یک شوک ساختاری به مجموعه امنیتی قفقاز است. این پروژه تهدید می‌کند که الگوی تاریخی رقابت و همکاری را برهم زند، نقش ارمنستان به‌عنوان دولت حائل را از بین ببرد و سطح نفوذ بازیگران متخاصم با ایران (ترکیه، ناتو، اسرائیل) را به شکل بی‌سابقه‌ای افزایش دهد.

۳-۳. ترکیب نظری

ترکیب این دو نظریه، ابزار تحلیلی جامعی را در اختیار این پژوهش قرار می‌دهد. واقع‌گرایی تدافعی به ما کمک می‌کند تا اقدامات ایران را به‌عنوان یک واکنش عقلانی و دفاعی به یک تهدید امنیتی درک کنیم. نظریهٔ مجموعهٔ امنیتی منطقه‌ای نیز توضیح می‌دهد که چرا این تهدید در بستر خاص قفقاز این چنین حیاتی و فوری تلقی می‌شود و چگونه واکنش ایران با دینامیسم‌های پیچیدهٔ منطقه‌ای و رقابت قدرتهای بزرگ گره خورده است. این چارچوب ترکیبی، تحلیل را از یک روایت صرفاً تاریخی - سیاسی فراتر برده و به آن عمق و انسجام تئوریک می‌بخشد.

۴. روش تحقیق

این تحقیق با هدف تبیین یک پدیدهٔ پیچیده در روابط بین‌الملل، بر پارادایم کیفی استوار است. ماهیت این پژوهش که با انگیزه‌ها، برداشت‌ها و کنش‌های متقابل دولت‌ها سروکار دارد، استفاده از رویکردهای تفسیری و تحلیلی را ایجاب می‌کند. در این چارچوب، راهبرد مطالعهٔ موردی به‌عنوان مناسب‌ترین راهبرد انتخاب شده است؛ زیرا به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا یک مورد معاصر و واقعی (بحران دالان زنگزور) را در بستر طبیعی خود و با تمام پیچیدگی‌هایش به‌صورت عمیق واکاوی کند. روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر تحلیل اسنادی و روش پردازش و تحلیل داده‌ها، توصیفی - تحلیلی است. این رویکرد به ما کمک می‌کند تا صرفاً به توصیف وقایع بسنده نکرده، بلکه زنجیرهٔ علت و معلولی میان اقدامات متغیر مستقل و واکنش‌های متغیر وابسته را به‌صورت گام‌به‌گام بازسازی و تحلیل نماییم. متغیرهای مستقل و وابسته به شکل زیر تعریف و عملیاتی‌سازی شده‌اند:

الف) متغیر مستقل: کنش تجدیدنظرطلبانه^۱ محور باکو - آنکارا برای تحمیل دالان زنگزور. این متغیر، نیروی محرکه و عامل اصلی ایجاد بحران است که تأثیرات آن بر رفتار ایران سنجیده می‌شود. شاخص‌های اصلی این متغیر عبارت‌اند از:

- شاخص ژئوپلیتیکی: اصرار بر ماهیت برون‌مرزی^۲ دالان، تلاش برای تغییر مرزهای شناخته‌شدهٔ بین‌المللی و ایجاد یکپارچگی سرزمینی در جهان ترک.
- شاخص ژئواکونومیک: تلاش برای فعال‌سازی انحصاری کریدور میانی به منظور به حاشیه‌راندن کریدور شمال - جنوب و تضعیف موقعیت ترانزیتی ایران.

1. Revisionist Action

2. Extraterritorial

- شاخص نظامی - امنیتی: تفسیر حداکثری و یک‌جانبه از بند نهم توافق‌نامه آتش‌بس ۲۰۲۰ و تلاش برای ایجاد یک کریدور تحت کنترل نیروهای نظامی خارجی (روسی یا ترکیه‌ای) به جای کنترل حاکمیتی ارمنستان.
 - ب) متغیر وابسته: راهبرد موازنه‌بخش چندوجهی ایران. این متغیر، مجموعه پاسخ‌های هدفمند و عقلانی ایران برای خنثی‌سازی تهدیدات ناشی از متغیر مستقل است. این راهبرد یک بستهٔ سیاستی منسجم و از طریق شاخص‌های زیر قابل مشاهده و سنجش است:
 - شاخص موازنه‌سازی خارجی (دیپلماتیک): اعلام رسمی و مکرر دالان به‌عنوان خط قرمز از سوی عالی‌ترین مقامات کشور؛ ریزنی و ائتلاف‌سازی با دیگر قدرت‌های مخالف تغییر وضع موجود، به‌ویژه هند (به‌عنوان رقیب کریدور میانی) و روسیه؛ ارتقاء روابط راهبردی با ارمنستان، ازجمله افتتاح کنسولگری در قاپان (مرکز استان سیونیک).
 - شاخص موازنه‌سازی داخلی (نظامی): نمایش قدرت و ارسال سیگنال بازدارندگی از طریق برگزاری رزمایش‌های نظامی بزرگ و هدفمند (مانند رزمایش فاتحان خیبر و اقتدار) در مرزهای شمال غربی؛ افزایش دائمی حضور و تجهیزات نظامی در این منطقه.
 - شاخص موازنه‌سازی ژئواکونومیک (اقتصاد سیاسی): ارائه و فعال‌سازی کریدورهای جایگزین برای تضعیف جذابیت اقتصادی زنگزور، به‌ویژه کریدور ارس و مسیر ترانزیتی ایران - ارمنستان - گرجستان - دریای سیاه؛ تسریع در تکمیل پروژه‌های مرتبط با کریدور شمال - جنوب؛ سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های ارمنستان به منظور تقویت پیوندهای اقتصادی.
- این چارچوب روش‌شناختی به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا با بررسی نظام‌مند داده‌های مستند، نشان دهد که چگونه هر یک از ابعاد تهدیدآمیز متغیر مستقل، به‌طور مستقیم به فعال‌سازی یکی از ابعاد راهبرد موازنه‌بخش ایران به‌عنوان متغیر وابسته منجر شده است.

۵. تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش: کنش تجدیدنظرطلبانه و واکنش

موازنه‌بخش

در این بخش، یافته‌های پژوهش با انطباق شواهد تجربی و اسناد موجود بر مدل مفهومی تحقیق ارائه می‌شود. واکاوی داده‌ها نشان می‌دهد که همبستگی معناداری

میان «ماهیت تجدیدنظرطلبانه اقدامات باکو - آنکارا» (متغیر مستقل) و «الگوی موازنه بخش ایران» (متغیر وابسته) وجود دارد.

۵-۱. ماهیت تجدیدنظرطلبانه متغیر مستقل: شواهد بازآرایی ژئوپلیتیک

اقدامات محور جمهوری آذربایجان و ترکیه فراتر از یک پروژه ترانزیتی معمول بوده و شواهد عینی، ماهیت تجدیدنظرطلبانه آن را برای تغییر «وضع موجود» تأیید می‌کند. این امر در سه سطح قابل استناد است:

تثبیت دکترین «یک ملت، دو دولت» و بیانیه شوشا: برخلاف ادعای صرفاً اقتصادی بودن دالان، امضای «بیانیه شوشا» در ژوئن ۲۰۲۱ میان اردوغان و علی‌اف که بر همکاری‌های نظامی و دفاعی مشترک تأکید دارد، سندی بر نظامی‌سازی این پروژه است. تأکید مکرر مقامات ترکیه بر اتصال جغرافیایی «جهان ترک» از طریق زنگرور، نشان‌دهنده تلاشی برنامه‌ریزی شده برای تغییر ساختار امنیتی قفقاز از یک نظام متکثر به یک نظم مبتنی بر هژمونی قومی است. امضای «بیانیه شوشا» در ژوئن ۲۰۲۱ میان اردوغان و علی‌اف که بر همکاری‌های نظامی و دفاعی مشترک تأکید دارد، سندی بر نظامی‌سازی این پروژه است (Kaleji, 2022; The Shusha Declaration, 2021).

تهدید به اعمال زور و تغییر مرزها: اظهارات صریح الهام علی‌اف مبنی بر اینکه «دالان زنگرور را چه ارمنستان بخواهد و چه نخواهد، ایجاد خواهیم کرد» و استفاده از ادبیات تهدیدآمیز نظامی علیه استان سیونیک (که آن را زنگرور غربی می‌نامد)، مصداق بارز رفتار تجدیدنظرطلبانه تهاجمی است. این رویکرد با نادیده گرفتن تمامیت ارضی ارمنستان و تلاش برای قطع دسترسی زمینی این کشور به ایران، عملاً بندهای حقوق بین‌الملل را در خصوص احترام به مرزها به چالش می‌کشد. اظهارات صریح الهام علی‌اف مبنی بر اینکه «دالان زنگرور را چه ارمنستان بخواهد و چه نخواهد، ایجاد خواهیم کرد» (Aliyev, Interview with AzTV, 2021)، مصداق بارز رفتار تجدیدنظرطلبانه تهاجمی است.

گسترش ناتو به سمت شرق: برگزاری رزمایش‌های مشترک ترکیه و آذربایجان در نخجوان و نزدیکی مرزهای ایران، به عنوان شاهی بر تلاش برای بسط نفوذ ناتو تفسیر می‌شود. از منظر واقع‌گرایی، حضور نظامی یک عضو ناتو (ترکیه) در دریای خزر، برهم‌زننده موازنه قوای سنتی است که پیشتر توسط ایران و روسیه مدیریت می‌شد. از منظر واقع‌گرایی، حضور نظامی یک عضو ناتو (ترکیه) در دریای خزر، برهم‌زننده موازنه قوای سنتی است (معراجی، ۱۴۰۱؛ صادقی و همکاران، ۱۴۰۲).

۲-۵. تحلیل واکنش ایران به‌مثابه رفتار موازنه‌بخش عقلانی

واکاوی رفتار سیاست خارجی ایران در قبال این بحران نشان می‌دهد که تهران با ادراک دقیق از تهدید، بسته‌ای از اقدامات «موازنه‌بخش» را ذیل واقع‌گرایی تدافعی عملیاتی کرده است:

موازنه‌سازی خارجی و دیپلماسی میدان: تأسیس سرکنسولگری ایران در «قاپان» (مرکز استان سیونیک) در اکتبر ۲۰۲۲، یک اقدام دیپلماتیک نمادین، اما با کارکرد امنیتی بالا بود. اظهارات وزیر امور خارجه وقت ایران مبنی بر اینکه «امنیت ارمنستان، امنیت ایران است»، مصداق بارز «بازدارندگی گسترش‌یافته» است. (پیام تأسیس سرکنسولگری ایران در قاپان، ۱۴۰۱) هم‌زمان، همگرایی با هند (که دالان زنگرور را رقیب کریدور شمال - جنوب می‌داند) و تعاملات امنیتی با روسیه، نشان‌دهنده تلاش تهران برای یارگیری منطقه‌ای جهت مهار محور رقیب است.

موازنه‌سازی داخلی و نمایش قدرت سخت: برگزاری رزمایش‌های بزرگ «فاتحان خیبر» و «ایران مقتدر» در جداره مرزی رود ارس، پاسخی مستقیم به رزمایش‌های مشترک باکو - آنکارا بود. طبق نظریه کنت والتز، در سیستم خودیاری، دولت‌ها برای بقا ناچار به تقویت توان نظامی خود هستند (Waltz, 1979؛ دهقانی‌فیروزآبادی، ۱۳۹۴). استقرار تجهیزات سنگین و عبور از رود ارس در تمرینات نظامی، پیامی روشن مبنی بر آمادگی ایران برای مداخله سخت در صورت تغییر مرزهای ژئوپلیتیک مخابره کرد (گل‌کرمی و مصطفی‌پور، ۱۴۰۳).

موازنه‌سازی ژئواکونومیک (رقابت کریدورها): ایران برای خنثی‌سازی اهرم فشار اقتصادی زنگرور، استراتژی جایگزینی را در پیش گرفت. توافق برای احداث «کریدور ارس» (از خاک ایران) به‌عنوان مسیر جایگزین اتصال نخجوان به باکو، اقدامی هوشمندانه برای سلب بهانه از طرف آذربایجان بود. این کنش نشان می‌دهد ایران به دنبال حذف رقبا نیست (واقع‌گرایی تهاجمی)؛ بلکه خواهان حفظ سهم خود در ترانزیت منطقه و جلوگیری از انحصارگرایی رقیب است (واقع‌گرایی تدافعی) (Kaleji, 2024). مدیریت تهدیدات نرم: اسناد و تحلیل‌های راهبردی داخل کشور نشان می‌دهد که تصمیم‌گیران ایرانی، پیوست فرهنگی دالان زنگرور (پان‌ترکیسم) را تهدیدی برای گسل‌های قومی در شمال غرب ایران ارزیابی کرده‌اند. ازاین‌رو، تأکید بر مشترکات تمدنی و تقویت هویت ملی در مناطق آذری‌نشین، به‌عنوان مکمل اقدامات سخت‌افزاری، در دستور کار قرار گرفته است (ناصری و شکوری، ۱۴۰۳؛ حریری و همکاران، ۱۴۰۴).

۶. نتیجه گیری

یافته‌های این پژوهش، اعتبار چارچوب نظری واقع‌گرایی تدافعی را در تبیین رفتار ایران تأیید می‌کند. برخلاف برخی تحلیل‌ها که رفتار ایران را هیجانی یا ایدئولوژیک می‌پندارند، این مطالعه نشان داد که واکنش تهران، پاسخی کاملاً محاسبه‌شده به یک «تغییر ساختاری» در محیط امنیتی پیرامون خود بوده است. پروژه دالان زنگزور، نه یک فرصت اقتصادی، بلکه ابزاری در دست محور باکو - آنکارا برای اعمال هژمونی و تغییر موازنه قوا در قفقاز جنوبی است. نتیجه نهایی آنکه، دالان زنگزور با تهدید به قطع مرز ایران و ارمنستان، ایران را در وضعیت «تنگنای ژئوپلیتیکی» قرار داد. ایران نیز با عبور از سیاست صبر استراتژیک، به سیاست «موازنه ترکیبی» (نظامی، دیپلماتیک و اقتصادی) روی آورد. این پژوهش اثبات کرد که هدف نهایی ایران، حفظ وضع موجود، جلوگیری از تغییر مرزهای بین‌المللی و حراست از عمق استراتژیک خود در برابر نفوذ ناتو و اسرائیل است.

۶-۱. پیشنهادات راهبردی

- ارتقاء بازدارندگی به سطح تضمین متقابل: ایران باید توافقات امنیتی خود را با ارمنستان از سطح رایزنی‌های سیاسی به پیمان‌های دفاعی یا تفاهم‌نامه‌های همکاری راهبردی ارتقا دهد تا هزینه هرگونه تهاجم نظامی به سیونیک برای طرف مقابل غیرقابل پرداخت شود.
- تسریع در دیپلماسی کریدوری: تنها راه خنثی‌سازی دائمی زنگزور، عملیاتی - کردن سریع کریدور «شمال - جنوب» و تکمیل راه آهن رشت - آستارا است تا وزن ژئواکونومیک ایران بر طرح‌های رقیب غلبه کند.
- دیپلماسی عمومی در قفقاز: مقابله با روایت‌های ایران‌هراسانه و پان‌ترکیستی نیازمند فعال‌سازی دیپلماسی عمومی و تقویت پیوندهای فرهنگی با شیعیان و اقوام منطقه است.

۶-۲. چشم‌انداز تحقیقات آتی

- بررسی تأثیر متغیر مداخله گر «اسرائیل» در معادلات امنیتی دالان زنگزور و روابط باکو - تهران.
- مطالعه تطبیقی رویکرد روسیه و ایران در قفقاز جنوبی: نقاط همگرایی و واگرایی در قبال دالان تورانی.

- تحلیل حقوقی دالان زنگزور از منظر حقوق بین‌الملل و مقایسه آن با کریدور لاجین.

درنهایت، بحران دالان زنگزور بیش از یک مناقشه منطقه‌ای، بوته آزمونی برای سازگاری راهبردی ایران است. نحوه مدیریت این چالش، نه تنها آینده نفوذ ایران را در قفقاز رقم خواهد زد، بلکه سایه‌ای بلند بر جایگاه این کشور در نقشه نوظهور ژئوپلیتیک اوراسیا خواهد افکند.

فهرست منابع

الف - فارسی

- استوار، مجید، و نظر، هارمیک. (۱۴۰۳). نقش کریدور زنگزور بر منافع ملی و روابط دیپلماتیک ایران در قفقاز جنوبی. تعاملات دیپلماتیک. ۲(۶)، ۳۱۶-۲۷۱.
- خبرگزاری تحلیلی ایران (۱۴۰۱) پیام تأسیس سرکنسولگری ایران در قاپان، قابل دسترسی در: khabaronline.ir/xjb9f
- سامانه ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰). تصویب‌نامه در خصوص تأسیس سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در شهر قاپان ارمنستان با اصلاحات و الحاقات بعدی، قابل دسترسی در: <https://qavanin.ir/Law/TreeText/?IDS=8758476337154882030>
- حریری، رحمان، لطفی، کامران، و شهنساری، عاطفه. (۱۴۰۴). ژئوپلیتیک کریدور زنگزور و امنیت ملی ایران: مدل‌سازی تعاملات ائتلاف رقیب با چارچوب نظریه بازی‌ها. سیاست جهانی. ۱۴(۲)، ۱۶۹-۱۴۵.
- دهقانی‌فیروزآبادی، سید جلال. (۱۳۹۴). نظریه‌ها و فرانظریه‌ها در روابط بین‌الملل. تهران: مخاطب.
- رشیدی، احمد. (۱۴۰۲). کریدور میانی و منافع ایران در قفقاز جنوبی. فصل‌نامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. ۲۹(۱۲۱)، ۵۴-۲۷.
- صادقی، میعاد، کشیشیان سیرکی، گارینه، و قائدی، محمدرضا. (۱۴۰۲). گسترش ناتو به شرق: همکاری‌های نظامی و امنیتی اعضای ناتو با همسایگان چین و روسیه (۲۰۲۳-۲۰۱۳). پژوهش‌های روابط بین‌الملل. ۱۳(۴)، ۱۷۳-۱۴۳.

- قادری، حاجت، مصطفی، منیری کامل، و امیرپور قوجه بیگلو، ایرج. (۱۴۰۳). تأثیر راه‌گذر زنگه‌زور بر وزن ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران. مطالعات اوراسیای مرکزی. ۱۷(۲)، ۱۸۹-۲۱۳.
- کوزه‌گر کالجی، ولی. (۱۳۹۶). مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- گل‌کرمی، عابد و مصطفی‌پور، سجاد. (۱۴۰۳). دالان زنگزور و آینده موقعیت ژئوپلیتیک ایران. فصل‌نامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای). ۱۴(۵۶)، ۱-۲۰.
- معراجی، ابراهیم. (۱۴۰۱). گسترش ناتو به سوی شرق: پیامدها و چشم‌انداز آن. فصل‌نامه مطالعات منافع ملی. ۷(۲۷)، ۳۱-۵۰.
- ناصری، علی و شکوری، ابوالفضل. (۱۴۰۳). ایران و ژئوپلیتیک دالان زنگه‌زور. فصل‌نامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. ۳۰(۱۲۵)، ۵۵-۹۴.

ب- انگلیسی

- Aghayev, M. (2025). An Evaluation of the Potential Economic Benefits of the Zangezur Corridor for the Economies of Azerbaijan and Armenia. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5253942>
- Aliye, S. (2024). Zangezur Corridor: Realities and Perspectives for Nakhchivan's Economy. International Journal of Innovative Technologies in Social Science. [https://doi.org/10.31435/ijitss.4\(44\).2024.3137](https://doi.org/10.31435/ijitss.4(44).2024.3137)
- Aliyev, I. (2021). Interview with Azerbaijan Television. AzTV. April 20, 2021.
- Ateş, E. (2025). The potential effects of the Zangezur Corridor on Türkiye's foreign trade. Gazi Journal of Economics and Business. 11. 148-161. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2025.11.2.004>.
- Bull, H. (1977). The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. Columbia University Press.
- Buzan, B. (1988). The Southeast Asian Security Complex, Contemporary Southeast Asia. 10 (1): 1-16.
- Buzan, B. (2003). Regional Security Complex Theory in the Post-Cold War World. In: Söderbaum, F., Shaw, T.M. (eds) Theories of New Regionalism. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781403938794_8
- Buzan, B., Wæver, O. and Wilde, J.D. (1998). Security: A New Framework for Analysis, Lynne Rienner Publishers.
- Chedia, Anri. (2024). Zangezur Corridor: Economic Potential and Political Constraints. Russia in Global Affairs. 22. 194-216. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2024-22-1-194-216>.
- Dinh Hoang, P., Huong, N., Tuan, H., Nguyen, X., Nguyen, H., School, H. and Dinh, P. (2019). Management of Nontraditional Security: A New Approach. International Journal of Engineering, Applied and Management Sciences Paradigms (IJEAM). 54(1), 253-262.
- Grieco, J.M. (1990). Cooperation Among Nations: Europe, America, and Non-Tariff Barriers to Trade. Cornell University Press.

- Hashimov, E., Talibov, A. and Iskandarov, K. (2025). The Socioeconomic Impact of the Zangezur Corridor on the South Caucasus Region. *Journal of Scientific Papers Social development & Security*. 15(-) , 1-18.
- <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.4.1>
- Jabrailov, Mahammad. (2025). The Zangezur Corridor and Neoimperial Confrontations: Azerbaijan s Balancing Role. *Akademik Tarih ve Dusunce Dergisi*. <https://doi.org/10.46868/atdd.2025.949>.
- Jervis, R. (1978). Cooperation under the Security Dilemma. *World Politics*. 30(-) , 167–214.
- Jervis, R. (1999). ‘Realism, Neoliberalism, and Cooperation: Understanding the Debate. *International Security*. 24(-) , 42–63.
- Kaleji, V. (2022). Iran Increasingly Uneasy About Threats to Common Border With Armenia, *Eurasia Daily Monitor*. 19(152).
- Kaleji, V. (2024). Is the Aras Corridor an Alternative to Zangezur?, *The Central Asia-Caucasus Analyst*. 06 February 2024.
- Koolae, E., & Rashidi, A. (2024). The Zangezur Corridor and Threats to the Interests of the Islamic Republic of Iran in the South Caucasus. *Caucasus Analytical Digest*. 136(-) , 3-6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000657553>
- Lynn-Jones, S.M. (1995). Offense Defense Theory and its Critics. *Security Studies*, 4, 660–91.
- Mohammed, A. (1997). *Critical Security Studies: Concept and Cases*. University of Minnesota Press.
- Neset, S., Aydin, M., Ergun, A., Giragosian, R., Kakachia, K. and Strand, A. (2023). *Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry*. Bergen: Chr. Michelsen Institute.
- Snyder, J. (1991). *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*. Cornell University Press.
- South Korea Ministry of Government Legislation. (1948). *The National Security Act*.
- Taliaferro, J.W. (2000/01). Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited. *International Security*. 25(-) , 128–61.
- The National Assembly of Vietnam. (2004). *Law on National Security*. The National Assembly of Vietnam, National Political Publishing House: Vietnam.
- The Shusha Declaration. (2021.). *the Shusha Declaration on allied relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey*.
- Walt, S.M. (1985) *Alliance Formation and the Balance of World Power*. *International Security*. 9(-) , 3–41.
- Waltz, K.N. (1979). *Theory of International Politics*. Random House.